

Limite

Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía

VOL. 13.2 / 2019

A Fala do Val de Xálima

2019

Limite. Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía

Revista científica de carácter anual sobre estudios portugueses y lusófonos, promovida por el
Área de Filologías Gallega y Portuguesa (UEx) en colaboración con la SEEPLU.
<http://www.revistalimite.es>

CONSEJO DE REDACCIÓN

Director – Juan M. Carrasco González: direccion@revistalimite.es

Secretaría – Maria Luísa Leal / Mª Jesús Fernández García: secretaria@revistalimite.es

VOCALES

Carmen Mª Comino Fernández de Cañete (Universidad de Extremadura)

Christine Zurbach (Universidade de Évora)

Julie M. Dahl (University of Wisconsin-Madison)

Luisa Trias Folch (Universidad de Granada)

Mª da Conceição Vaz Serra Pontes Cabrita (Universidad de Extremadura)

Iolanda Ogando (Universidad de Extremadura)

Salah J. Khan (Universidad de Extremadura)

Teresa Araújo (Universidade de Lisboa)

Teresa Nascimento (Universidade da Madeira)

COMITÉ CIENTÍFICO

Ana Luísa Vilela (Universidade de Évora)

Ana Maria Martinho (Universidade Nova de Lisboa)

António Apolinário Lourenço (Universidade de Coimbra)

Antonio Sáez Delgado (Universidade de Évora)

Cristina Almeida Ribeiro (Universidade de Lisboa)

Dieter Messner (Universität Salzburg)

Gerardo Augusto Lorenzino (Temple University, Philadelphia)

Gilberto Mendonça Teles (Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro)

Hélio Alves (Universidade de Lisboa)

Isabel Leiria (Universidade de Lisboa)

Isabelle Moreels (Universidad de Extremadura)

Ivo Castro (Universidade de Lisboa)

José Augusto Cardoso Bernardes (Universidade de Coimbra)

José Camões (Universidade de Lisboa)

José Cândido Oliveira Martins (Universidade Católica Portuguesa – Braga)

José Muñoz Rivas (Universidad de Extremadura)

Maria Carlota Amaral Paixão Rosa (Universidade Federal do Rio de Janeiro)

Mª Filomena Candeias Gonçalves (Universidade de Évora)

Mª da Graça Sardinha (Universidade da Beira Interior)

Mª Graciete Besse (Université de Paris IV-La Sorbonne)

Maria Helena Araújo Carreira (Université de Paris 8)

Nuno Júdice (Universidade Nova de Lisboa)

Olga García García (Universidad de Extremadura)

Olívia Figueiredo (Universidade do Porto)

Otilia Costa e Sousa (Instituto Politécnico de Lisboa)

Paulo Osório (Universidade da Beira Interior)

Xosé Manuel Dasilva (Universidade de Vigo)

EDICIÓN, SUSCRIPCIÓN E INTERCAMBIO

Servicio de Publicaciones. Universidad de Extremadura

Plz. Caldereros, 2. C.P. 10071 – Cáceres. Tfno. 927 257 041 / Fax: 927 257 046

<http://www.unex.es/publicaciones> – e-mail: publicac@unex.es

© Universidad de Extremadura y los autores. Todos los derechos reservados.

© Ilustración de la portada: Miguel Alba. Todos los derechos reservados.

Depósito legal: CC-973-09 . I.S.S.N.: 1888-4067

Limite

Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía

VOL.13.2 – Año 2019

A Fala do Val de Xálima

Coordinación
Tamara Flores Pérez

Bases de datos y sistemas de categorización donde está incluida la revista:

ISOC y DICE (Consejo Superior de Investigaciones Científicas), Dialnet, Latindex, CIRC (Clasificación Integrada de Revistas Científicas).

Juan M. Carrasco González, director de la revista, tiene el placer de anunciar que *Limite. Revista de Estudos Portugueses y de la Lusofonía* ha sido aceptada para su indexación en el Emerging Sources Citation Index, la nueva edición de Web of Science. Los contenidos de este índice están siendo evaluados por Thomson Reuters para su inclusión en Science Citation Index Expanded™, Social Sciences Citation Index®, y Arts & Humanities Citation Index®. Web of Science se diferencia de otras bases de datos por la calidad y solidez del contenido que proporciona a los investigadores, autores, editores e instituciones. La inclusión de *Limite. Revista de Estudos Portugueses y de la Lusofonía* en el Emerging Sources Citation Index pone de manifiesto la dedicación que estamos llevando a cabo para proporcionar a nuestra comunidad científica con los contenidos disponibles más importantes e influyentes.

Limite

Revista de Estudos Portugueses y de la Lusofonía

Vol. 13.2. – 2019

A Fala do Val de Xálima

SUMARIO / SUMÁRIO

Tamara Flores Pérez - A fala do Val do Xálima	9-12
Juan M. Carrasco González – Tipologías lingüísticas, políticas de la administración y preservación de la fala	13-36
Xosé-Henrique Costas – O estado da investigación sobre as falas do Val do río Ellas	37-76
José Antonio González Salgado – El proyecto de investigación FRONTESPO y la <i>fala de Xálima</i>	77-100
Ana Alicia Manso Flores / Tamara Flores Pérez – Passau, presenti i futuro da Fala	101-122
Josu Zabaleta – La estandarización del euskera: breve historia y resultados	123-142

Testimonios / Testemunhos

Fortunato Castro Piñas – Os Cursos sobri a Fala na Escuela Oficial de Idiomas de Cáceres (2015-2018)	145-161
---	---------

Varia

Rodrigo do Prado Bittencourt – Sete elementos do mercado literário luso-brasileiro no século XIX	165-185
Celina Martins – <i>Uma Viagem à Índia</i> , de Gonçalo M. Tavares: releitura pós-moderna, paródia e itinerário do tédio	187-199
Antonio Santos Morillo - El infinitivo flexionado en las obras castellanas de Gil Vicente	201-237

Reseñas / Recensões

Juan M. Carrasco González – Paulo Osório (ed.), <i>Linguística Histórica e História do Português. Das Origens ao Século XVI</i> , Salamanca, Luso-Española de Ediciones, 2018, 183 pp.	241-242
João Ribeirete – Guilherme de Almeida, <i>O Meu Portugal. Crónicas de um desterro</i> . Edição com estudo, introdutório, notas e linhas de leitura de Maria Isabel Morán Cabanas e Ulisses, Infante, Annablume / Casa Guilherme de Almeida, São Paulo, 2016.	243-248

- Ana Alicia Manso Flores** – Miguel Ángel Teijeiro Fuentes, José Roso Díaz (Eds.), *España en la encrucijada del teatro del siglo XVI. Estudios dedicados al profesor Miguel Ángel Pérez Priego*, Sevilla, Editorial Renacimiento/Servicio de publicaciones de la Universidad de Extremadura, Col. Iluminaciones, 2019, 404 pp. 248-252
- António Sá** – António Lobo Antunes, *A outra margem do mar*, Lisboa, Dom Quixote, 2019, 368 pp. 252-271
- Normas de publicación / Normas de publicação** 273-277

Limite

Revista de Estudos Portugueses y de la Lusofonía

Vol. 13.2 – 2019

The *Fala* of Val de Xálima

SUMMARY

Tamara Flores Pérez – The fala of Val do Xálima	9-12
Juan M. Carrasco González – Linguistic typology, administrative policies and preservation of fala	13-36
Xosé-Henrique Costas – The situation of research about Val do río Ellas dialects	37-76
José Antonio González Salgado – FRONTESPO research project and the <i>fala de Xálima</i>	77-100
Ana Alicia Manso Flores / Tamara Flores Pérez – The Past, Presente and Future of <i>A Fala</i>	101-122
Josu Zabaleta – The standardization of the Basque language: A brief history and results	123-142

Reflections

Fortunato Castro Piñas – The courses on the Fala language at <i>Escuela Oficial de Idiomas</i> in Cáceres (2015-2018)	145-161
--	---------

Varia

Rodrigo do Prado Bittencourt – Sete elementos do mercado literário luso-brasileiro no século XIX	165-185
Celina Martins – <i>Voyage to Índia</i> , by Gonçalo M. Tavares: postmodern re-reading, parody and the itinerary of boredom	187-199
Antonio Santos Morillo – The flexional infinitive in the Castilian works of Gil Vicente	201-237

Book Reviews

Juan M. Carrasco González – Paulo Osório (ed.), <i>Linguística Histórica e História do Português. Das Origens ao Século XVI</i> , Salamanca, Luso-Española de Ediciones, 2018, 183 pp.	241-242
---	---------

- João Ribeirete** – Guilherme de Almeida, *O Meu Portugal. Crónicas de um desterro*. Edição com estudo, introdutório, notas e linhas de leitura de Maria Isabel Morán Cabanas e Ulisses, Infante, Annablume / Casa Guilherme de Almeida, São Paulo, 2016. 243-248
- Ana Alicia Manso Flores** – Miguel Ángel Teijeiro Fuentes, José Roso Díaz (Eds.), *España en la encrucijada del teatro del siglo XVI. Estudios dedicados al profesor Miguel Ángel Pérez Priego*, Sevilla, Editorial Renacimiento/Servicio de publicaciones de la Universidad de Extremadura, Col. Iluminaciones, 2019, 404 pp. 248-252
- António Sá** – António Lobo Antunes, *A outra margem do mar*, Lisboa, Dom Quixote, 2019, 368 pp. 252-271
- Standards of publication** 273-277

Passau, presenti i futuro da Fala

The Past, Present and Future of *A Fala*

Ana Alicia Manso Flores
Universidad de Extremadura
aamansofl@unex.es

Tamara Flores Pérez
Universidade de Aveiro
tamaraflorosperez@ua.pt

Fecha de recepción: 15-01-2019
Fecha de aceptación: 22-02-2019

Resumin

O presenti artículo expón o panorama sociolingüístico da Fala. Pa issu, o traballu ha síu dividíu en tres seccións correspondentis au passau, presenti i futuro. Na primeira parti se fai unha revisión da literatura alreor das obras máis relevantis. A continuación, é mostrau o estau actual desta modalidai lingüística a partir dos resultaús dunha encosta sobre usús i actitudis feita a alumnus de secundaria; xuntu a estis datus se analiza o processu de castellanización. Pa terminar, son tratás algunhas cuestións de planificación lingüística i normativización. Con esti recorriu se vai a obsevar comu, a pesar de que o número de falantis é mui altu, a penetración da lingua tectu elimina paulatinamení o léxicu autóctonu, por esta razón, se facin necessarias medías que garanticin a súa protección.

Palabras clavi: Fala – usús – actitudis – protección lingüística

Abstract

This article has as its goal to lay open an outlook of the sociolinguistic landscape of *Fala*. Thus, this work is divided into three sections corresponding respectively to the past, present and future. In the first part, a literature review is carried out around the most relevant works. The next step deals with the current state of this linguistic modality based upon the results of a range of common uses and attitudes to high school students. In addition to these data, the process of

'Spanishization' is analyzed. To conclude, some issues of language planning and its normalization are discussed. In so doing, and despite the fact that the number of speakers is rather high, the penetration of the reference language gradually tends to eliminate the native lexicon, it is expected that specific measures will be adopted since they appear as fundamental to guarantee its protection.

Keywords: *Fala* – uses – attitudes – linguistic protection

1. Introducción

A Fala, valego o xalimegu, é o glotónimo que recibi a variedai lingüística do Val de Xálíma-Ellas (o Val de Xálíma, do Ellas, o Valle de Jálama) que se encontra no puntu noroccidental de Extremadura, fronteira ao mesmu tempu con Portugal i Salamanca. Nesti entornu conformau por Valverdi du Fresnu, As Ellas i San Martín de Trebellu, adopta unhas características propias, motivu por o que en ca lugar recibi un nomi diferenti: valverdeiru, lagarteiru i mañegu, respectivamente.

É chamativu a disparidai de nomis pa referirsi a unha lingua, realidai nun allea a oitras modalidais lingüísticas ás que se ha prestau atención con rigor científicu fai, relativamente, poicu tempu, casu do galegu-asturianu; menus frecuente é a alternancia no topónimo que intenta abarcar a zona ondi é utilizá dita variedai. Tan antiguas son as propostas comu os intentus de glotónimo, i, precisamenti, falamus de "intentus" porque niñunha ha síu aceptá plenamente por os falantis.

Nós hemus optau por continuar utilizandu "Fala", pois é a forma máis aceptá hoixi aunque imprecisa, por issu é que na escrita a colocación en maiúscula permiti diferencialo do sustantivu común, unha observación que ia había síu proposta por a Asociación Cultural A Nosa Fala. Tamén por o nivel de aceptación e identificación hemus querú usar a forma Val de Xálíma-Ellas ia que, por unha parti, Xálíma, a pesar de que é o nomi dun picu en San Martín de Trebellu, é o que máis tradición ten desde que os estudiosos portugueses o popularizaran a principius do siglu XX; si ben, o feito de ser un lugar mui específico nun solu dos lugares ondi se fala poi creal confusión, i de feito, a serra se extendería a zonas de fala castellana. Iсту, comu recolli Costas (2013: 74, nota 68) foi advertíu por Domingu Frades, estudiosu i escritor mañegu; desde entoncis o filólogo galegu comenzó a utilizar Ellas, pois esti é un ríu conectau co Tajo que recolli as aguas do Val, sin embargo, nun é tan usau, por mutu que pareza máis razonabli. En consecuencia, hemus querú unificar o nomi en Val de Xálíma-Ellas

porque especificaría a parti do Xálíma que verti as súas augas no ríu Ellas.

É interesante observar que unha coixa tan simpli como é precisar un topónimo se convirte en fonte de polémicas, ao igual que outras mutas cuestións relacionás co orixen i o establecimentu das relacións con outras linguas i variedades. O último tema de debati é a cuestión da planificación lingüística o a creación dunha ortografía; unha decisión irrelevanti pa mutus usuarios i especialistas tendu en conta, como defendin, que a Fala ten ia máis de oitocentos anos de vida i tó apunta a que issu vai a continuar dessa maneira, otra coixa é a calidai da lingua que se transmiti.

Nesti traballu hemus queríu recoller tós estis asuntos que tratan sobre o estau do cuestión, o nivel de usu e a calidai, i as previsións que, na nosa opinión, pasan por decisións de carácter político; ditu, de otra forma, vamus a tratat o passau, presenti i futuro da Fala.

2. Passau: estau da cuestión

As caisi doscentas publicacións sobre a Fala mostran un crecenti interés por esta variedade; a istu habería que añadir traballus de fin de máster, grau i tesis que se están ficendu en distintas universidais.

Un recorriu bibliográfico mostra cómo esta modalidade lingüística ha síu objetu de estudiu por parti de importantis figuras da Filoloxía. Costas (2000: 298) propuña un cuadro clasificatoriu, reproducíu por algunhus autoris (Riobó i Sartal, 2004: 45; Haßler, 2006: 640; incluso en Wikipedia¹) i modificau por otros (Manso, 2016^b: 202), ondi aparecin sintetizás as hipótesis de distintos autoris sobre u orixen da Fala:

Hipótesis de orixen	Autor
Portugués	Berjano (1909), Krüger (1914), Fink (1929) Bierhenke (1929), Onís (1930), Vasconcelos (1933), Espinosa -hijo- (1935). Zamora Vicente (1967), Martín Galindo (1999).
Galego	Teissier (1982), Frías Conde (1997), Fernández Rei (2000).

¹ [https://es.wikipedia.org/wiki/Fala_\(valle_de_J%C3%A1lma\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Fala_(valle_de_J%C3%A1lma))

Gallego-portugués arcaico con leonesismos	Cintra (1959), Menéndez Pidal (1960), Maia (1977), Rei Yelmo (1999), Gargallo Gil (2007), González Salgado (2009).
Dialecto de transición del gallego-portugués i el astur-leonés	Viudas (1982) i Radatz (2006).
Tercera rama del tronco común gallego-portugués	Juan M. Carrasco (1996).
Tercera rama pero evolución a partir de la gallega	Costas (1999).
Subdialecto leonés	Martín Durán (1999).

Fig. 1. Hipótesis sobre el origen de la Fala (Manso, 2016^b)

O feito de ter un autor como irradiador dunha corrente de pensamento permiti establecer outra clasificación en torno a catro obras, atendendo a súa transcendencia na literatura e investigación posteriores.

2.1. “Português dialectal na Região do Xalma” (Vasconcelos, 1933)

Desde o *Diccionario* de Madoz (1849) hasta a elaboración deste artículo, habían aparecido varios textos, por exemplo, o de Berjano (1909) sobre o vocabulario da Serra de Gata, tema tratado por os autores da escola de Hamburgo, Fink (1929^{ab}) o Bierhenke (1929). En 1930 tamén se publicaran algunhas notas de Onís sobre o mañegu. Unhas anos antes se habían podido ler os primeiros textos na Fala (López Vidal, 1910; o o anónimo na revista local *La chocolatera*, 1929). Tamén Vasconcelos había escrito unhas páxinas sobre o mañegu en 1927 i 1929.

Se ha seleccionado o artículo de 1933 porque é o primeiro en tratar por extenso i en profundidade as tres falas, cunha dedicación máis ampla á variedade de San Martín. Comprende un estudo fonético, morfosintáctico, etnográfico i unhas breves notas de léxico. Ademais, o seu planteamento sobre o orixe portugués dialectal é hoixi reproducido i tomou como argumento por aqueles autores que defendin esta ascendencia xuntu coa proximidade a Portugal. É máis, Leite de

Vasconcelos é o primeiru en xustificar abertamenti esta hipótesis con un estudiu riguroso, basi de cualquer investigación relacioná co tema, pesi a que esté obsoleto i presenti algúns puntus dudosos.

2.2. A linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo (Cintra, 1959)

Cuando ia se había aceptau a ascendencia portuguesa, Cintra publicó a súa investigación, un análisis destis foros que tenrían unha lingua parecía á do Val i que sería un galegu antigo. Se observa a súa importancia en Maia (1977), autora do primeiru traballu minucioso sobre léxicu, quin parti desti planteamentu pa ficer o sei análisis comparativu entre as zonas de Sabugal, Alamedilla i Xalma, zona á que afectarían. Posteriormenti, i inda que nun haberá mutas máis publicacións hasta os noventa, será de amplia relevancia pa os traballus citaus a continuación, i otros tantus que reproducirán a hipótesis da repoblación galega (Gargallo, 1999; Almaraz Pestana, 1998; Iglesias, 2010; Carrasco, 1996).

2.3. “Breve caracterización das falas (fundamentalmente galegas) do Val do Río Ellas” (Costas, 1992)

Si hai un momentu clavi nos estudius da Fala, son dúas pequenas anécdotas que permitiran a súa “internacionalización”. Falamus dessi momentu que tantu recordan compañeirius de Galicia en 1991, cuandu un camioneiru valverdeiru apareceu no programa “Galicia, sitio distinto”; chegaba assí á actual región galega u coñocimentu máis ben oficial desta variedai. Un anu dispois o professor da Universitat de Barcelona, José Enrique Gargallo Gil, presenta unha pequenísima descripción sobre a Fala que fai chegar a Francisco Fernández Rei, especialista en Historia da lingua i Variación lingüística do galegu.

Temus assí unha divulgación nos ámbitus científicu i popular que levaran a Xosé-Henrique Costas a visitar os tres lugares i redactar esti primer artículo de 1992. É a primeira descripción moderna da Fala, iniciu do camiño desti investigador, con máis de vinti artículos científicos ao respectu i otros tantus de divulgación. Ha parecíu pertinenti destacalo postu que o sei fundamentu e hipótesis sobre a adscripción “fundamentalmente galega” aporta outra perspectiva do estudiu de Cintra en cuanto que insisti na presenza dun galegu arcaicu. Esta visión o convertirá en cita obligá pa tós os autoris que están de acordo con o sei planteamentu (Fernández Rei, 2000; Frías, 1997) o opostos a él (Galindo, 1999; Maragoto, 2011).

2.4. “Hablas i dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura. Parte I” (Carrasco, 1996)

Esti é un dos traballus ondi se fai máis evidenti o planteamentu de Cintra. Destaca porque é cita obligá de tós os especialistas que siguin esti traballu (Gargallo, 1999; Rei Yelmo, 1997; Salvador Plans, 2002), incluso Costas aproveita a metáfora do árbuli, ondi o troncu do galegu-portugués dá lugar a tres ramas lingüísticas: galegu, portugués i Fala. Assí, Costas considera que a Fala procedería non dunha rama paralela á galega i portuguesa, sinon de outra que ha evolucionau a partir da galega cuando esta comenzaba a crecer.

Tantu a descripción feita por Costas comu a hipótesis sobri o orígen proposta por Carrasco, a máis aceptá na actualidai, permitiran, en certa maneira, nun dar carpetazu ao tema, pero sí configurar unha basi coa que dar un saltu a otrus aspectus, que tiñan i tenin certa urgencia, comu a recopilación de léxicu, as cuestións de política lingüística o as relacionás coa ortografía i a escritura. A confluencia destas circunstancias ligás, por supostu, á propia evolución da Filoloxía i a Lingüística en cuanto a métodos i consideracións sobri linguas (o galegu foi considerau comu un dialectu do portugués hasta fai relativamenti poicu), posibilitan que un gran número de investigadores desde distintos núcleus de estudo (Galicia, Extremadura, Polonia, Portugal, etc.), se haian aproximau i se sigan aproximandu ás falas du Val de Xálíma-Ellas. Cuestión aparti é o sei estau en cuanto a nivel de usus, actitudis i calidai.

3. Presenti

3.1. Os usus

Que a Fala goza dunha gran vitalidai, en cuanto a número de falantis, é unha realidai evidenti i caisi envidiabili. Basta con dar un paseu por as súas callis pa darsi conta de que a gran maioría das persoas siguin usandu con orgullu a súa lingua materna. Mostras desta circunstancia son a escritura na variedai local de rótulus de establecimentus i productus (*A Boíga, Os Arcus, Val de Xálíma, Xalimegu*), sinaléctica bilingüi o monolingüi (*Calli A Palla, Calli Cácirís*), o nomis de locais públicos (*Centru de Soidj, IESO Val de Xálíma*). Tamén reseñablí é a presenza nas redis sociais, sin duda algunha, a proba evidenti desta vitalidai; desta forma, Whatsapp i Facebook se han convertíu nun verdadeiru instrumentu de conservación, i o máis importantí: pon en contactu aos falantis de aquí i aos emigrantis.

Duranti o curso 2015-2016, tuvemos a oportunidai de tantear i comprobar una serie de cuestións de actitudis lingüísticas i usus. Pa issu, partindu das encostas feitas anteriormenti (cinco autoris en varius anos), redactamus unha encosta que sería proposta aos zagais i zagalas do IESO Val de Xálima.

Unha das coixas máis interessantis desta experiencia foi a sorpresa ao presentar a dita encosta redactá na Fala. O que chamó a atención non foi a novedai, sinón o feito de ter un papel oficial escrito na lingua materna, problamenti era a primeira vé que tiñan nas súas mans un documentu de certa oficialidai.

Pois ben, os resulta² mostraran que dos 111 informantis, 86,49% han vivíu sempris nalgún dos tres lugares; sin embargo, caisi un 95% se considera *falanti*, porcentaji de usuarios que sigui sendu mui altu en comparación aos estudos anterioris. Pa explicar os motivos pa non utilizar a Fala, habería nesti sentíu que considerar ca casu por separau i ter en conta si algún dos padris nun é nativu. Iguamenti a metai dos zagais que nun son fillus de falantis han aprendíu a falar, mutus delis dispois de haber estau vivindu no Val comu mínimu seti anos. O restu, o ben nun usan esta variedai porque nun se fala no entornu familiar, o levan menus de 4 anos vivindu alí.

Por otra parti, comu é habitual, os que sí son *falantis* nos explican que sempris cambian ao castellanu si o receptor nun é falanti. É por issu que nos contextus de usu vai a utilizar a súa variedai cos seis compañeir³ pero nun cos professoris. Assí mesmu, os índicis de utilización máis altus aparecin en ámbitus máis distendíus comu compras o relacións sociais.

Nesta encosta tamén preguntábamus por a lingua de escritura. A tendencia general é o castellanu, sencillamenti porque é o mediu na que han aprendíu a ficelo. Assí pois, alrededor do 40% di que nun escribi en Fala, pero no WhatsApp esti porcentaje ascendi a un 94%.

En conclusión, mutas das cuestións que hemus vistu parecin mantersi establis con poica variación: a elección da lingua dependi da situación comunicativa, i son mui poicus os que nun falan sin niñunha razón de fondu. Os datos expostos son bastanti esperanzadoris, sobri tó si os comparamus coa situación de otras linguas minoritarias en España, comu o aragonés, en cuia zona geográfica o 82% da población usa exclusivamenti o castellanu, o no portugués de

---

² Publicaus parcialmenti en Manso (2016^a: 6).

Oliveza, lingua na que tamén se está perdendu a transmisión generacional. A Fala é unha das linguas con máis vitalidai dentru do panorama lingüístico europeu, pero, ¿por cuántu tempo?

3.2. O processu de asimilación lingüística

Si ben, comu comentábamus, a Fala goza dunha vitalidai envidiabi en comparación a outras linguas minorizás (mutas delas con un número de falantis mui superior), reflejá nos datos de usos i actitudis que analizábamus anteriormente, nas últimas décadas está sufrindu un processu de asimilación lingüística que ca ve máis a distancia das súas arreidis. A falta de protección, a escolarización obrigatoria i exclusiva en castellanu, o feito de que o castellanu era a lingua das élitis i é a lingua da administración i o sector servicius, a crecenti influencia dos medius de comunicación, o abandonu das actividais tradicionais i o passu dunha sociedade rural a unha máis urbana están originandu un processu de castellanización que se ven notandu desde os anos oitenta i que afecta a tós os niveis da lingua.

No nivel léxico, encontramos multítu de dobles³ forma autóctona-forma foránea: *agarrar-coller*⁴, *carballu-robli*, *castelu-castillu*, *costas-espalda*, etc. En mutus casus ia nun encontramos tal alternancia nas dúas formas i o términu patrimonial está desaparecíu o a puntu de desaparecer: *estoixar-ahorrar*, *miñoca-lombri*, *albas-cenizas*; i tantus outros.

Ademais do nivel léxico, o mais permeabi á entrá de castellanismus, encontramos numerosas interferencias fonéticas, morfolóxicas i sintácticas. No nivel fónico as mais considerablis tenin que ver con o sistema de sibilantis; así, apareci a velar fricativa sorda [x], comu no casu de “lijía” o “granja”, en substitución da fricativa prepalatal sorda [liʃja] o da africá prepalatal sonora [ˈgrandʒa]. Por o que respecta ao nivel morfolóxico, sirvan meramenti de exemplu algunhas das mostras que presentamus a continuación:⁵

- Interferencias na formación do plural: *igualis*, *azulis* (i non *iguais*, *azuís*).

³ No primeiru lugar colocamus o términu patrimonial i, no segundu, o castellanismu correspondenti.

⁴ *Coller*, originariamenti, solu se utilizaba con frutus.

⁵ Pa consultar outras interferencias fónicas, morfosintácticas i léxicas, vid. Costas González (2018: 339-341).

- Morfoloxía verbal: *estuvimus, coñozcu, desculparmi* (por *estuvemus, coñozu, desculpeimi*).
- Desprazamentu das formas pronominais de cortesía por as de 3ª persoa do singular: *¿Le poñu mais?* (en lugar de *¿Vos poñu mais?*).
- Interferencias nos pronomis interrogativos: *¿Quinis vamus?* / *¿Quienis son?* (en ve de *quin*).
- Non contracción de preposición + artigo: *en o, de a, in a* (en lugar de *no, da, na*).

4. O futuro é a planificación lingüística

4.1. A Fala i o sistema educativo

Un cambio significativo nas actitudes i no ambiente social é a aceptación da Fala como parte integrante do sistema educativo. É así, a educación na lingua materna, un dereito recoñecido por a UNESCO. Nun fai tantos anos a Fala era prohibida na escola como medio de comunicación entre os alumnos. Actualmente, sin embargo, son moitos os profesores, nativos i non nativos, que están introducindo pouco a pouco a Fala no currículo educativo i outros aspectos, como a rotulación do espazo escolar.

Proba disto son, por exemplo, os portafolios de lingua en Fala dos centros de educación infantil i primaria dos tres lugares, i o proxecto “Guía del entorno” do IESO, desenvólvese no curso 2017/2018.⁶ Este proxecto se encuadra na metodoloxía dos ABP (Aprendizaje Basado en Proxectos), nos que a tradicional unidade didáctica é substituída por un proxecto que implica distintas asignaturas i contidos. Neste caso, se levou a cabo a elaboración dunha “Guía del entorno”, que consistía en facer unha especie de guía turística, neste caso dos tres lugares, para que debían estudar varios compoñentes do entorno comarcal, ambiental i natural, i entender o contexto social i cultural. Por exemplo, para falar do entorno natural tenín que adquirir unha serie de coñecementos impartidos desde varias asignaturas: en Ciencias Naturais se estudia xeoloxía i topografía, climatoloxía, hidroloxía, unidades de relieve i xeoloxía, i tipos de relieves; en Matemáticas, a representación gráfica de distancias i altitudes, cálculo de velocidades i tempo, i volume; tradución ao Inglés de rutas e itinerarios, etc.

---

⁶ Agradecemos a colaboración dos centros educativos con a cesión desta información, particularmente, á profesora de Lingua castelana i literatura, Mª Elsa González Sánchez, que tamén é unha das principais impulsoras de iniciativas relacionadas con a Fala neste centro.

Esta é solu unha das iniciativas que se están levando a cabu. Convén reseñar que tós estis movementus partin da voluntai de professoris i maestrus implicaus, ia que nun se recibi niñún tipu de compensación. Cualquer actividai a facin usandu as posibilidais que a administración presenta sin incurrir na ilegalidai. Pareci, desta maneira, que estamos no momentu de tomar máis iniciativas de planificación lingüística.

4.2. Medías de protección

4.2.1. A Carta Europea pa as Linguas Regionais i Minoritarias

En quantu a medías de protección lingüística, a Fala está cuberta por a *Carta Europea para as Linguas Regionais i Minoritarias* (CELROM), tratau internacional que foi aprobau no anu 1992 por o Comité de Ministrus do Consellu de Europa i que entrou en vigor en 1998. Foi firmá por o Estau español o mesmu anu da súa aprobación i ratificá en 2001.

A CELROM é un convenio diseñaü pa a protección i conservación das linguas regionais o minoritarias falás en Europa comu parti esencial do sei patrimoniü cultural. En palabras de Ramallo Fernández, representanti de España no Comité de Expertus do Consellu de Europa:

el instrumento legal más relevante para la protección y para la promoción de las lenguas minoritarias en Europa. De hecho, es el único tratado internacional vinculante para la protección de lenguas minoritarias, lo cual permite considerarlo como el instrumento de política lingüística más importante del mundo. (Ramallo Fernández 2017: 1)

Esti mesmu autor analiza os puntos débiles⁷ da *Carta*, a cual “no es [...] el instrumento perfecto para abordar las problemáticas que entraña el tratado, es decir, todo lo que rodea a la protección y promoción de las lenguas minoritarias en Europa” (Ramallo Fernández 2017: 4). A CELROM nun é, desde o nossu puntu de vista, un fin en sí mesmu, pero sí un complementu garantista das políticas dos Estaus cuia aceptación ten un importante valor simbólicu.

A pesar das carencias da CELROM, comu a ausencia de medías coercitivas no casu de incumprimentu da mesma, é a única disposición legal de cariz lingüísticu na que está ampará a Fala. No

---

⁷ En Ramallo Fernández (2017) encontramos unha revisión crítica dos 25 anos de vigencia da CELROM.

textu do tratau se estableci unha serie de *obxectivos* i *principios* pa toas as linguas (recollús no artículo 7) i uns *artículos* de *principios* máis *detallados* que, no casu de España, se aplicarían ás linguas *cooficiais* (catalán, galegu, euskera i aranés). A *generalidai* dos seis *principios* *poi* *considerarsi* desde *dois* *prismas*: *comu* unha *flexibilidai* que *permiti* *diferentis* *adaptacións* o unha *ambigüedai* que *dificulta* unha *concretización* que *necessariamenti* há de *diferir* dunha *lingua* a *outra*, *tendu* en *conta* *factoris* de *mui* *diversa* *índoli*. Os *principios* que *competin* á *Fala* (art. 7) *son*, *resumíus*, os *seguintis* (a *traducción* é *nossa*):

- a) o *recoñocimentu* das *linguas* *regionais* o *minoritarias* *comu* *expressión* da *riqueza* *cultural*;
- b) o *respetu* da *área* *geográfica*;
- c) a *necessidai* dunha *acción* *resolta* de *fomentu* das *linguas* *regionais* o *minoritarias*, *con* o *fin* de *salvaguardalas*;
- d) a *facilitación* *i/o* o *fomentu* do *empreu* *oral* i *escritu* das *linguas* *regionais* o *minoritarias* na *vida* *pública* i na *vida* *privá*;
- f) a *provisión* de *formas* i *medius* *adecuados* para a *ensinanza* i o *estudiu* das *linguas* *regionais* o *minoritarias* en *tós* os *niveis* *apropiados*;
- g) a *provisión* de *medius* que *permitan* *aprender* unha *lingua* *regional* o *minoritaria* aos *non-falantes* que *residan* na *área* en que se *emprea* *essa* *lingua*, *si* *assí* o *desean*;
- h) a *promoción* de *estudios* e *investigación* sobre as *linguas* *regionais* o *minoritarias* nas *universidais* o *centrus* *equivalentis*;
- e) o *manteñimentu* i o *desarrollu* de *relacións*, nos *ámbitus* *cubertos* por *esta* *Carta*, *entre* os *grupos* que *usin* unha *lingua* *regional* o *minoritaria* i *oitrus* *grupos* do *mesmu* *Estau* que *falin* unha *lingua* *utilizá* de *maneira* *idéntica* o *parecía*, *assí* *comu* o *establecimentu* de *relacións* *culturais* *con* *oitrus* *grupos* do *Estau* que *utilicín* *linguas* *diferentis*;
- i) a *promoción* de *formas* *apropiadas* de *intercambios* *transnacionais*, nos *ámbitus* *cubertos* por *esta* *Carta*, pa as *linguas* *regionais* o *minoritarias* *utilizás* de *maneira* *idéntica* o *semellanti* en *dois* o *máis* *Estaus* (CELROM 1992: 6-7).

O *control* dos *avancis*, *retrocessus* o *estancamentos* *con* *respectu* a *esti* *tratau* é *realizau* por o *Comité* de *Expertus* do *Consellu* de *Europa*, *quin* *monitoriza* o *grau* de *cumprimentu* da *Carta* en *periodus* de *tres* *anos*. Pa *tal* *fin*, os *Estaus* que *ratificorín* a *CELROM*

presentan un informi⁸ que será evaluau por esti comité, o cual, ademais, leva a cabu unha ronda de contactus presenciais coas autoridais i coas ONGs que velan por a promoción i preservación das linguas correspondentis. Con toa esta información, o Comité de Expertus redacta un informi i un compendiu de propostas pa que o Comité de Ministrus elabori as súas recomendacións.

Hasta esti momentu foran publicaus cinco informis. A Fala apareci recollía no informi terceiro (adoptau en 2008 sobri o periodu 2006-2009) i no cuarto (adoptau en 2015 i que cubri o periodu 2010-2013) i está ausenti nos tres restantis. Existi, por tantu, unha falta general de información por parti da Xunta de Extremadura. Esti silenci é extensibli ás peticións levás a cabu por os consistorius municipais i as asociacións a organismus comu Presidencia, Consellería de Educación i Cultura o Consellería de Fomentu, Vivenda, Ordenación do Territoriu i Turismo.⁹ Por o que respecta aos informis nos que sí há información, esta é discutibli: ben porque a información é errónea o parcial, ben porque as accións de protección o difusión foran frutu de iniciativas locais, grupais o individuais, sin máis apoiu institucional.¹⁰ O máis chamativu é que, dispois de haber aparecíu nos informis terceiro i cuarto, nun aparecera niñunha información sobre a Fala no último informi, publicau en 2018 i correspondenti ao periodu 2014-2016. Tal situación foi denunciá a través dun *Manifestu pa o Cumprimentu da CELROM* por a Asociación Cultural A Nosa Fala i por Além Guadiana (asociación que promovi a cultura portuguesa en Olivenza¹¹), o cual se expusu nunha roda de prensa i, posteriormente, se envió ao Comité de Expertus do Consellu de Europa. O final do manifestu (inéditu) reza da seguinte maneira:

Por todo ello, por lo que suponen nuestras lenguas como elemento cultural, por su contribución a la diversidad, por ser un recurso económico que no podemos permitirnos el lujo de perder,

---

⁸ No casu español o elabora o Ministerio da Presidencia i pa as Administracións Territoriais.

⁹ Por o menus pa o periodu 2014-2016, que foi o analizau antis da celebración do *Foro de Debate sobre a Carta Europea para as Línguas Rexionais ou Minoritarias* en Santiago de Compostela en xuniu de 2017. Parti da información que aquí recolleumus se deriva das conclusións desti mesmu encontru, no que participó unha de nós comu representanti de A Fala. Para mais información, vid. Ramallo (2018).

¹⁰ Un análise pormenorizau das informacións que aparecin sobre A Fala no terceiro informi se poi consultar en Costas González (2013b).

¹¹ No informi tampoicu aparecía información algunha sobre a situación do portugués oliventinu.

lanzamos una llamada para que desde las instituciones acariñen un patrimonio que es nuestro y es de todos, y a su necesaria implicación para que nuestras lenguas sigan siendo vivas y sigan dando vida a nuestros pueblos. En definitiva, una llamada a que se hagan efectivos los derechos lingüísticos recogidos en el artículo 7 de la CELROM para todas las lenguas regionales y minoritarias del territorio, sin excepción.

4.2.2. Legislación autonómica

Si analizamus a legislación doméstica, o artículo 3 da Constitución Española delega as competencias en materia lingüística ás comunidais autónomas i os seis estatutus.¹² No casu extremeño, nun existí recoñocimentu estatutariu para A Fala nin para ningúnha outra lingua extremeña; únicamente se menciona, como competencia exclusiva da comunidai autónoma, a “protección de las modalidades lingüísticas extremeñas” (art. 9.47, Estatutu de Autonomía de Extremadura) i o fomentu da identidai extremeña a través da “investigación, desarrollo y difusión de los rasgos sociales, históricos, lingüísticos y culturales de Extremadura” (art. 7).

No marcu legislativu autónomicu, o instrumentu jurídico con que contamus é a Lei de Patrimonio, a cual regula, seguindo o expostu na introducción, a competencia exclusiva de comunidai en materia de

patrimonio cultural histórico-arqueológico, monumental, artístico y científico de interés, en el folklore, tradiciones y fiestas de interés histórico o cultural, en el fomento de la cultura y defensa del derecho de los extremeños a sus peculiaridades culturales, los museos, archivos y bibliotecas de interés para la Comunidad Autónoma.

Por tanto, na basi desta lei, nun apareci ningúnha mención explícita ao patrimoni linguístico como tal, de maneira independenti.

¿Cuais son os objetos de protección desta lei? No textu se categorizan tres tipos de bes: “Podrán ser declarados Bien de Interés Cultural tanto los inmuebles como los muebles y los bienes

---

¹² O artículo estableci o seguinte:

1. *El castellano es la lengua española oficial del Estado. Todos los españoles tienen el deber de conocerla y el derecho a usarla.*
2. *Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos.*
3. *La riqueza de las distintas modalidades lingüísticas de España es un patrimonio cultural que será objeto de especial respeto y protección.*

intangibles". Sin embargo, o que se desarrolla ao largo do textu ten que ver na práctica totalidai con os dois primeiros; desta maneira, as disposicións que se poderían aplicar ás realidais lingüísticas son dúas: por unha parte, no título I, no que se establecín as categorías dos bens históricos e culturais no punto 3, se declara que:

Las artes y tradiciones populares, los usos y costumbres de transmisión consuetudinaria en canciones, música, tradición oral, las peculiaridades lingüísticas y las manifestaciones de espontaneidad social extremeña, podrán ser declarados y registrados con las nuevas técnicas audiovisuales, para que sean transmitidos en toda su pureza y riqueza visual y auditiva a generaciones futuras.

Por outra, no artículo 60, como medidas de protección dos bens intangibles se estipula que:

Los bienes etnológicos intangibles como usos, costumbres, creaciones, comportamientos, las formas de vida, la tradición oral, el habla y las peculiaridades lingüísticas de Extremadura serán protegidos por la Consejería de Cultura y Patrimonio en la forma prevista en esta Ley, promoviendo para ello su investigación y la recogida exhaustiva de los mismos en soportes que garanticen su transmisión a las generaciones venideras.

Por último, no título VII, *De las medidas de estímulo*, tampoico encontramos ningúnha medida que recolla un estímulo para ningúnha das linguas do territorio. En suma, nun contamos con ningúnha norma que obrigue aos poderes públicos e ás institucións a protexer as linguas extremeñas e promover o seu uso público en tódolos ámbitos.

Sí contamos coa declaración, ao abrigo desta Lei de Patrimonio, de A Fala, "habla de valor lingüístico, histórico y cultural", como Ben de Interés Cultural (BIC) no ano 2001. Esta declaración é importante por o seu valor simbólico (somos a única realidai lingüística extremeña con unha declaración deste tipo), pero nun implica ningúnha actuación posterior (por un lado, porque a declaración como tal nun concreta ningúnha medida; por outro, porque quizás as autoridades locais e provinciais nun han encauzado as súas exigencias remitindo a tal declaración). Na mesma, se pode ler o seguinte: "La lengua pertenece a los hablantes, «A Fala», pertenece a los habitantes de estas tres localidades y han de ser ellos los que digan cómo desean practicarla, en qué medida y con qué limitaciones." Nos sorprendi que a administración delegu nos falantes dunha lingua minorizada a capacidade

de decisión sobre as limitacións que desean ter para a súa lingua. Innda que estas declaracións *a priori* poian parecer un exerciciu de libertai democrática, mais ben parecen ser frutu dunha concepción das linguas contraria aos postulaus da Política i Planificación Lingüística (PPL), do cual falaremus brevemente a continuación.

Tó o expostu anteriormente nun implica que nun se poian desenvolver accións de promoción lingüística i cultural; de feito, nos últimos anos se están levandu a cabu mutas iniciativas con esti objetivu: representación de obras de teatru i publicación dunha revista local en As Ellas por parti de U Lagartu Verdi, introducción de actividais sobre i en Fala en tós os centrus educativus i, comu iniciativas máis institucionais, o Parqui Cultural Serra de Gata, dependente da Diputación de Cáceris, contempla varias medías nesti sentíu no sei planu de acción. Sin embargo, nun podemos deixar que os falantis sean unha especi de “héroes lingüísticus” que siguin transmitindu a súa lingua a pesar dos obstáculos, nin que os docentes contin apenas coa súa boa voluntai (i unha carga de traballu extraoficial non recoñocía).

4.3. Política i Planificación Lingüística

Tendu en conta tó o anterior, se fai máis que nunca necessariu implementar medías de protección, normativización i, consecuentemente, normalización pa A Fala, siguindu os principius da PPL. É esta unha subdisciplina vinculá á Sociolingüística que surgiu a mediaus do siglu XX i que estudia as intervencións conscientis en materia lingüística. Innda que comu disciplina científica é relativamenti redenti, tais intervencións nun son novas: o ser humanu históricamenti ha intentau influir no usu que fain os falantis das diferentis variedades lingüísticas, solu que esta influencia se derivaba únicamenti de decisións políticas i económicas. No casu das linguas minoritarias o minorizás, é consensual que a falta de unha PPL é unha das causas da pérdida lingüística.¹³

Por límitis de espaciu, nun nos vamos a deter aquí en definir estis dois conceptus i analizar as súas implicacións, objetivus i

---

¹³ Vid. Grenoble/ Whaley (1998) pa unha descripcón mais detallá das macro i microvariablis que determinan o grau de peligru en que se encontra unha lingua minoritaria.

desarrollu¹⁴, pero sí consideramus pertinenti recordar o modelu basi de planificación lingüística:

	Forma (Política lingüística)	Función (Cultivo da lingua)
A. Sociedad (Planificación de estatus)	1. Selección (processu de decisión) a. Identificación do problema b. Localización da norma	3. Implantación (difusión educativa) a. Procedimentus correctoris b. Evaluación
B. Lingua (Planificación de corpus)	2. Codificación (processu de estandarización) a. Preparación da ortografía b. Preparación da gramática d. Preparación do léxicu	4. Elaboración (desarrollo funcional) a. Modernización da terminología b. Desarrollo estilístico

Fig. 2. *Etapas de planificación lingüística (Haugen, 1983; Escoriza, 2008)*

Comu se desprendi do cuairu, temos dúas dimensións principais: a planificación de corpus i a de estatus. A planificación de corpus atendi aos aspectus mais lingüísticos i é feita por especialistas. Se trata dun traballu no corpus da lingua, na descripción do léxicu i da gramática (para o que ia contamus con importantis aportacións), na representación gráfica, nas posteriores reformas ortográficas, no aumentu do caudal léxicu, etc. Esti é, en primeira instancia, un traballu técnico, pero que tamén requere un esforzo comunitariu e institucional.

A planificación de estatus atendi ás dimensións extralingüísticas i sociais i ten comu obxectivo

(...) crear el marco de condiciones políticas, legales y sociales en el que una variedad lingüística que por regla general sólo se utilizaba oralmente, pueda convertirse en un instrumento de comunicación que sea utilizado de modo general en todos los dominios de la comunidad lingüística correspondiente. (Winkelmann 1994: 8)

¹⁴ Unha síntesis sobri as definicións i campos de aplicación destes dous conceptos se pode encontrar en Aguilera Martín (2003).

Si ben, comu comentábamus no apartau anterior, son ca ve máis as actividais en A Fala que levan a cabu os centrus educativos, sería convenienti, siguindu o modelu expostu i as propias necesidais manifestás por os docentis do val, traballar na normativización destas variedades pa facilitar unha introducción máis efectiva no currículum da ensinanza reglá, o cual é, para nós, a maior necesidai de A Fala nestis momentus. Solu desta maneira, cuandu a comunidai acepti no fundamental esti traballu de normativización i se vaia desenvolvendu a súa presenza no sistema educativo, se poderá començar a elaboración do estándar i a acomodación da lingua aos novus contextus de usu. Desta forma, a realidai da lingua nun será únicamenti a dialectalización i tenrá capacidai pa ocupar os espacius hasta agora reservaus á lingua dominantí (administración, sistema educativo, medius de comunicación...) i pa normalizarsi socialmenti:

La normativización es la fijación del código lingüístico del idioma para adecuarlo a las necesidades de normalización social (...). Cuando una lengua no está normalizada socialmente, se utiliza exclusiva o predominantemente de manera oral y en el ámbito familiar. En ese estado primario, la lengua no tiene más manifestación que la multiplicidad dialectal; lo que para una lengua normalizada es un aspecto más de su realidad, para una lengua no normalizada es su única realidad. Además, una lengua no normalizada se usa única y preferente en registros orales informales, por lo que no está capacitada para desarrollar sus capacidades en registros o temas más elaborados. La normativización surge por la necesidad de normalizar socialmente. (Ramón d'Andrés Díaz, 2006: 204).

Bibliografía

a. Bibliografía específica sobre a Fala

- Almaraz Pestana, Jesús (1989): "Lengua y sociocentrismo" en Javier Marcos Arévalo / Salvador Rodríguez Becerra (coords.), *Antropología cultural en Extremadura*, Mérida, Editora Regional de Extremadura, pp. 593-599.
- Berjano, Daniel (1909): "Ensaio de un vocabulario del dialecto de la Sierra de Gata", *Revista de Extremadura*, XI, XLV, pp. 481-485.
- Bierhenke, Wilhelm. (1929): "Das Dreschen in der Sierra de Gata", *Volkstum und Kultur der Romanen*: II, pp. 20-82.
- Carrasco González, Juan M. (1996): "Hablas y dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura (Parte I: Grupos dialectales).

- Clasificación de las hablas de Jálama), *Anuario de Estudios Filológicos*, 19, pp. 135-148.
- Cintra, Luís F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do sec. XIII*, Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos.
- Costas González, Xosé-Henrique (1992): "Breve caracterización das falas (fundamentalmente galegas) do Val do Río Ellas", *Cadernos de Língua*, 6, pp. 85-107.
- Costas González, Xosé-Henrique (1999): "Valverdeiro, lagarteiro e mañego: o 'galego' do Val do Río Ellas (Cáceres)" en Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.), *Linguas e variedades minorizadas. Estudos de sociolingüística românica*, Santiago de Compostela, Servicio de publicaciones de la Universidad de Santiago de Compostela, pp. 83-106.
- Costas González, Xosé-Henrique (2013a): *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres- Extremadura)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- Costas González, Xosé-Henrique (2013b), "O galego do Val do Ellas e a Carta Europea das Linguas Rexionais e Minoritarias", *A letra miúda. Revista de sociolingüística da CGENDL*, 3. última consulta][http://coordinadoraendl.org/aletramiuda/artigos/art4_n3.pdf, última consulta o 03/12/2018]
- Costas González, Xosé-Henrique (2015): *Nas vosas falas. Algunhas ideas*, Santiago de Compostela, Edicions Positivas.
- Espinosa, Aurelio M. -hijo- (1935): *Arcaísmos dialectales. La conservación de s y z sonoras en Cáceres y Salamanca*, Madrid, *Revista de Filología Española*, anejo XIX.
- Fernández Rei, Francisco (2000): "As falas de Xálima e a súa relación coa lingua galega. Notas sobre o 'descubrimiento' do 'galego' de Cáceres" en Antonio Salvador Plans / María Dolores García Oliva / Juan M. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre 'A Fala'*, Mérida: Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura., pp. 109-140.
- Fink, Oskar (1929a): "Contribución al vocabulario de Sierra de Gata", *Volkstum und Kultur der Romanen*, II, pp. 83-87.
- Fink, Oskar (1929b): *Studien über die Mundarten der Sierra de Gata*, Hamburg, F. de Gruiter.

- Frías Conde, Francisco Xavier (1997): "Sobre os bloques dialectais do galego: unha nova proposta", *Revista de Filología Románica*, 1, 14, pp. 241-256.
- Gargallo Gil, José Enrique (1999): *Las hablas de San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno. Trilogía de los tres lugares*, Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Gargallo Gil, José Enrique (2007): "Gallego-portugués, iberromance. La *fala* en su contexto románico peninsular", *Limite*, 1, pp. 31-49.
- González Salgado, José Antonio (2009): "Las hablas de Jálama e conjunto de la dialectología extremeña", *Revista de Filología Románica*, 26, pp. 51-70.
- Haßler, Gerda (2006): "A Fala: normalización tardía e identidade cultural", *Revista de Estudios Extremeños*, LXII, 2, pp. 637-659.
- Iglesias Ovejero, Ángel (2010): "Situación del habla de El Rebollar (Salamanca): analogías y contrastes con las hablas extremeñas", *Lletres Asturianas*, 103, pp. 35-59.
- Krüger, Fritz (1914): *Studien zur Lautgeschichte westspanischer Mundarten*. Hamburgo, Lüchte & Wulff, Traducción española Juan Carlos González Ferrero (2006): *Estudio fonético-histórico de los dialectos españoles occidentales*, Zamora, Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo.
- López Vidal, José (1910): "Cuadro de costumbres (escrito en la fabla popular de San Martín de Trevejo)", *Revista de Extremadura*, XII, pp. 230-232 i 356-360.
- Madoz, Pascual (1849): *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, Imprenta de José Roja.
- Manso Flores, Ana Alicia (2016a): "Enquisa recente no IES Val de Xálima", *Sermos Galiza. Caderno de Análise*, 133 (25/02/2016), p. 6.
- Manso Flores, Ana Alicia (2016b): La vitalidad de la Fala a partir de un sondeo sociolingüístico en Valverde del Fresno", *e-Aesla*, 2, pp. 211-223.
[<http://cvc.cervantes.es/lengua/eaesla/pdf/02/22.pdf>, última consulta o 28/11/2018]
- Maia, Clarinda de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*, Coimbra: Universidade de Coimbra, *Revista Portuguesa de Filologia*, Suplemento IV.

- Martín Durán, José (1999): *A fala. Un subdialecto leonés en tierras de Extremadura*, Mérida: Editora Regional de Extremadura-Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Martín Galindo, José Luis (1999): *A fala de Xálima. O falar fronteirizo de Eljas, San Martín de Trevejo y Valverde*, Editora Regional de Extremadura-Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Menéndez Pidal, Ramón (1960): "Riba-Coa y Sierra de Jálama", en Manuel Alvar (dir.), *Enciclopedia lingüística hispánica*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. L-LI.
- Onís, Federico de (1930): "Notas sobre el dialecto de San Martín de Trevejo", *Todd Memorial Volumes, Philological Studies*, II, New York, pp. 63-70.
- Radatz, Hans-Ingo (2006): "A Fala de Xálima", en Hans-Ingo Radatz/ Aina Torrent-Lenzen (eds.), *Iberia polyglotta. Zeitgenössische Gedichte und Kurzprosa in der Sprachen der Iberischen Halbinsel. Mit deutscher Übersetzung*, Titz, Axel Lenzen Verlag, pp. 139-145.
- Rey Yelmo, Jesús Claudio (1997): *Hablas fronterizas extremeñas: el mañegu*, tesis doctoral, Universidad de Extremadura.
- Rey Yelmo, Jesús Claudio (1999): *La fala de San Martín de Trevejo: O Mañegu*, Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Riobó Sanluís, Benxamín / Sartal Lorenzo, Miguel Anxo (coord.) (2004): *Fala e cultura d'Os tres lugares*, Noia, Toxosoutos.
- Salvador Plans, Antonio (2002): "Unidad y variedad lingüística en Extremadura", en *Congreso Lenguas y Educación*, Mérida, Junta de Extremadura, pp. 13-24.
- Sanches Maragoto, Eduardo (2011): "As falas das Elhas, Valverde e S. Martinho (Cáceres): origem galega ou portuguesa?", en Ramón de Andrés Díaz (coord.): *Lingua, ciencia y fronteras*, Uviéu, Trabe, pp. 385-425.
[<http://arquitecturadelpueblo.blogspot.com.es/2012/01/ensaio-interesante-sobre-os-falaris-de.html?spref=bl>], última consulta o 30/11/2018]
- Teyssier (1984): Paul Teyssier, *História da língua portuguesa*, Traducción portuguesa de Celso Cunha, Lisboa, Martins Fontes.

- Vasconcelos, José Leite de (1927): “Linguagem de San Martín de Trevejo (Cáceres – Hespanha)”, *Revista Lusitana*, 26, pp. 247-259.
- Vasconcelos, José Leite de (1929): “Samartinhego”, *Opúsculos*, IV, Coimbra, Imprensa da Universidade, pp. 671-675.
- Vasconcelos, José Leite de (1933): “Português dialectal na Região do Xalma”, *Revista Lusitana*, n. 31, pp. 164-275.
- Viudas Camarasa, Antonio (1982): “Un habla de transición: el dialecto de San Martín de Trevejo”, *Lletres Asturianas. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana*, 4, pp. 55-71.
- Zamora Vicente, Alonso (1960): *Dialectología española*, Madrid, Gredos.

b. Textos de política lingüística

- Aguilera Martín, Juan Antonio (2003): “Política y planificación lingüísticas. Conceptos, objetivos y campos de aplicación”, *Interlingüística*, 14, pp. 91-96.
- Escoriza Morera, Luis (2008): *Comentarios de política y planificación lingüística*, Madrid, Arco/Libros.
- Grenoble, Leonore A. / Whaley, Lindsay J. (1998): “Towards a Typology of Language Endangerment”, en Leonore A. Grenoble / Lindsay J. Whaley (eds.), *Endangered Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 22-54.
- Haugen, Einar (1983): “The implementation of corpus planning; theory and practice”, in Juan Cobarrubias / Joshua A Fishman (eds.), *Progress in Language Planning, international perspectives*, Berlin, Mouton, pp. 269-289.
- Ramallo, Fernando (2017): “La Carta Europea para las Lenguas Regionales o Minoritarias en su 25 aniversario”, *Bat Soziolinguística* 103, 2, pp. 75-88. [https://www.researchgate.net/publication/318793052_La_Carta_Europea_para_las_Lenguas_Regionales_o_Minoritarias_en_su_25_aniversario, última consulta o 03/12/2018]
- Ramallo (2018): Fernando Ramallo, “Conclusiones del Foro de debate sobre la Carta Europea para las Lenguas Regionales o Minoritarias en el Estado español”, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.

c. Normativa

- Consejo de Europa (1992): *Carta Europea de las Lenguas Regionales y Minoritarias*

- [<http://www.consello.org/pdf/cartaeuropea92.pdf>, última consulta 03/12/2018]
- Constitución Española, *Boletín Oficial del Estado*, 29 de diciembre de 1978, pp. 29313-29424.
- Decreto 45/2001, de 20 de marzo, por el que se declara Bien de Interés Cultural la «A Fala», *Diario Oficial de Extremadura*, 36, 27 de marzo de 2001 pp. 2859-2860. [<http://doe.juntaex.es/pdfs/doe/2001/360o/01040052.pdf>, última consulta el 04/12/2018]
- Ley 2/2008, de 16 de junio, de Patrimonio de la Comunidad Autónoma de Extremadura, *Diario Oficial de Extremadura*, 17 de junio de 2008, 116.
- Ley Orgánica 1/2011, de 28 de enero, de reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma de Extremadura, *Boletín Oficial del Estado*, 25, 29 de enero de 2011. [<https://www.boe.es/boe/dias/2011/01/29/pdfs/BOE-A-2011-1638.pdf>, última consulta o 04/12/2018]